

Kolonijalna prošlost i postkolonijalni moral u Holandiji

Remko Raben

Lombok, 1894.

Holandski pogled na sopstvenu kolonijalnu istoriju je hibridan, zbunjujući i izričito jednostran.¹⁾ Koncentrisan na samu Holandiju uglavnom je okrenut prema udaljenijoj i bezazlenijoj prošlosti. Uprkos tome, mračne činjenice katkad uzdrmaju javnu predstavu. Nedavno objavljena biografija bivšeg holandskog predsednika vlade Hendrikusa Colijna (*Hendrikus Colijn*) otkriva da je on kao mladi oficir holandske armije 1894. godine učestvovao u osvajanju malog indonežanskog ostrva Lomboka – istočno od Balijsa – i da nije samo posmatrao, nego čak i učestvovao u užasu koji su počinile holandske armije. Po zvaničnoj intepretaciji, ekspedicija je sprovedena da bi se mesno stanovništvo zaštitilo od brutalne balinezijske vrhovne vlasti, u stvari je, međutim, za cilj imala da konsoliduje ekonomsku i političku vlast holandske kolonijalne države koja je ekspandirala.

Hendrikus Kolijn je učestvovao u jurišu na palatu Tjakranegara – glavnog grada balinezijske države Lombok – u toku koga je uništena cela palata, a pobijeno je nekoliko hiljada dvorjana i vojnika. Kolijn je opisao događaj svojoj porodici u Holandiji. Zapanjujuće detaljno je Kolijn napisao kako je zapalio svoju cigaru dok su pred njegovim očima stanovnici palate, koji su molili za milost, ubijani bajonetima i streljani.²⁾

Sve su to bile odavno poznate činjenice osim možda Kolijnove cigare. Uprkos tome su novine tu priču više od jednog stoleća posle samog događaja tretirale kao skandal. Ekspedicija u Lomboku bila je „zaboravljeni rat“, pa se u komentarima često pojavljivao pojam „ratni zločin“. Sa druge strane bilo je istoričara, koji su, kad bi ih pitali za rat za Lombok, zauzimali posve drugačije stanovište. Oni su reagovali konstatacijom da su to bila druga vremena kada su vladali drugačiji običaji i da ne bi trebalo da naše današnje vrednosti prenosimo na događaje, koji su se zbili pre više od jednog veka. Treći bi oštro odgovorili da su istoričari prećutkivali i smanjivali značaj kolonijalnog osvajanja i nasilja imanentnog vlastima.

Sama tema Lombok izazvala je samo malo komešanje u javnosti i diskusija se ograničila na mali broj novinara i istoričara. Priča o društvu ubica na malom indonežanskom ostrvu je, međutim, udarila u poznatu strunu holandskog društva. Reakcija na slučaj Koliyn pokazala je isuviše sličnosti sa brojnim debatama o nasilničkim vojnim akcijama Holandana za vreme indonežanske borbe za slobodu u toku poznih četrdesetih godina XX veka. Taj primer javnog tretmana jedne male epizode kolonijalne istorije ilustruje intonaciju sa kojom se u Holandiji diskutuje o kolonijalnoj istoriji, a posebno kada se radi o akcijama nasilja sa holandske strane: dolazi do iznenadnih provala zaprepašćenja u štampi, do objektivnih reakcija esnafa profesionalnih istoričara, a diskusije ubrzo zatim prosto umuknu. Bavljenje prošlošću očigledno budi do te mere suprotne emocije, da kolonijalne teme ostaju veoma sporne. Iako kolonijalna prošlost uvek nanovo izaziva podeljenost duhova, ona začudo istovremeno zauzima iznenađujuće podređeno ili potisnuto mesto unutar holandskog sećanja.

Dekolonizacija

Nasilje, rat i prinude bili su čvrsti sastavni deo kolonijalnog poduhvata. Uprkos tome, većina prikaza kolonijalnog društva Holandske Indije pre rata prenosi sliku dobro organizovane, moderne kolonije u kojoj je udobno moglo da se živi, u kojoj su holandske vlasti dobročiniteljski ophodile prema indonežanskom narodu. Otprilike od 1900. godine prevladavao je pojam „bremena belog čoveka“ u prikazu kolonijalne politike koja se odlikovala visokim moralom i prezriviim držanjem prema indonežanskom stanovništvu koje je trebalo izvući iz zaostalih i bednih uslova života.³⁾

Taj raj i ta misija su prvih meseci 1942. godine uništeni tokom japanskih napada za vreme rata na Pacifiku. Većina belih kolonista je uhapšena i internirana u logore. Iznenadni nestanak kolonije, a pre svega lični gubitak prestiža i slave, izazvali su ogroman šok dotle vladajućeg sloja. Japanska okupacija Holandske Indije posle Drugog svetskog rata prešla je u indonežansku borbu za nezavisnost. Indonežanski nacionalisti su iskoristili priliku koja im se ukazala, usled vakuma vlasti posle japanske kapitulacije, da proglase nezavisnu republiku Indoneziju, pa su započeli borbu protiv povratka holandske vlasti. Holandski autoriteti – a zajedno sa njima većina Holandana – bili su time potpuno iznenađeni. Jedan

internirac je nekoliko dana posle japanske kapitulacije napisao u svom dnevniku: „Napolju mogu da se vide mnoge crveno-bele zastave. Kakve su to stvari? Zar današnji urođenik ima sopstveni barjak? To još nikada nisam video.“

To što je sledilo bile su četiri godine u toku kojih je Holandija morala da se navikne na dugotrajne sukobe između indonežanskih nacionalista i Holanđana u pogledu ustrojstva buduće indonežanske države, što se završilo tek krajem 1949. godine zvaničnim holandskim povlačenjem. Ako je Klauzeviceva izreka da je rat nastavak politike drugim sredstvima ikada bila umesna, onda je to bila u ovom slučaju. Otvorena ratna dejstva bila su ograničena na dve vojne operacije: jula i avgusta 1947. i decembra 1948. godine. Većinu smrtnih slučajeva, međutim, trebalo je oplakivati u vremenu između njih, a naročito poslednje godine holandskog prisustva. Rat nije vođen radi zadržavanja kolonije, nego da bi se utvrdili modaliteti nezavisnosti Indonezije, spasavanja holandskog ekonomskog poseda i pre svega da bi se zauzela dobra pozicija za pregovore. Bio je to prljav rat. Holandske armije vodile su frustrirajuću borbu protiv indonežanskih revolucionara koji su postajali sve spretniji u gerilskoj borbi. Još gore je bilo što su holandski vojnici morali da se bore u političkoj i moralnoj izolaciji: ciljevi su bili nejasni, političari kod kuće su se stalno smenjivali, a njihova mišljenja menjala, a kolonija će – to je bilo jasno – u svakom slučaju steći svoju nezavisnost.⁵⁾

Vredno je pažnje da prilično tačno znamo koliko je vojnika holandske armije ubijeno – oko 6.000 – ali žrtve na indonežanskoj strani nikada nisu prebrojene.⁶⁾ Na osnovu zvaničnih holandskih izveštaja za vreme druge holandske ofanzive, to znači samo u toku poslednje ratne godine, ubijeno je gotovo 50.000 Indonežana.⁷⁾ Oprezna procena vojnih gubitaka na indonežanskoj strani dolazi na oko 100.000. Smrtni slučajevi među civilnim stanovništvom nisu ni procenjivani, takođe ni žrtve internih razmirica između indonežanskih frakcija.

U toku rata i u vezi s njim, otkriven je veliki broj slučajeva ekscesivnog nasilja, koji vode od brutalnih metoda saslušavanja preko masovnih izvršenja smrtnih presuda, taktike „spaljene zemlje“, sve do proizvoljnih ubistava. Ti „ekscesi“, kako su ih nazivali, već su i u ono vreme bili predmet novinskih izveštaja, ali su obično izazivali samo malo komešanja. Iako je indonežansko pitanje bilo jedna od važnih političkih tema poznih četrdesetih godina, opšte

interesovanje za kolonijalna pitanja bilo je u opadanju, čim je brza predaja vlasti postala neminovna. Već u toku rata je vojna komisija ispitivala glasine o „nepravilnostima“. Komisija je potvrdila da je bilo „događaja“, naglasila je nužnost energične akcije i obećala da će „ekscesi“ biti predati sudu. Neposredno posle završetka rata se takođe i jedna parlamentarna komisija bavila „ekscesima“. Rezultat njenog ispitivanja objavljen je tek krajem 1954. godine, posle čitavih pet godina, pa iako je izveštaj kritikovao holandske metode vođenja rata i borbe protiv ustanika, privukla je samo malo pažnje.⁸⁾ U to vreme rat se završio, holandske jedinice napustile su indonežanski arhipelag, a Holandija i Indonezija su se sporazumele da će odustati od međusobnih optužbi za ratne zločine.

Govori se da Holanđani pate od kolonijalne traume. Američko-holandski politolog Arend Lijphart objavio je 1966. godine svoju knjigu *Trauma dekolonizacije*, koja je snažno uticala na holandsko naknadno viđenje faze dekolonizacije. Kako Lijphart tvrdi, Holandija se kruto držala Holandske Nove Gvineje kao simbola svoje kolonijalne moći. Kasnije su Lijphartove teze proširene na čitavu holandsku naciju koja je, kao što se tvrdilo, traumatizovana degradacijom kolonijalne sile na malu, evropsku državu.⁹⁾ Iako je to valjda tačno za nekoliko odgovornih političara, pre svega za ministra spoljnih poslova, Jozefa Lunsa, to svakako nije važno za većinu Holanđana.

Kolonijalna prošlost u Indoneziji posle predaje vlasti Republici Indoneziji zapravo je brzo nestala iz javne svesti. Iskustva pod okupacijom nacionalsocijalističke Nemačke, žalosna ekonomska situacija zemlje posle rata i nužnost izgradnje doveli su do atmosfere kolektivnog novog početka u jednoj novoj državi i sa uverenjem da će Holandija nastati kao imućno, moderno društvo, koje čvrsto radi i orijentisano je prema budućnosti. Holandska svest podrazumeva mitski narativ o zajedničkim patnjama i zajedničkom otporu za vreme rata, kao i o kolektivnom naporu izgradnje posle rata. Nisu se čule priče onih koji su ostali živi, bez obzira da li su to bili Jevreji ili drugi povratnici iz nacionalsocijalističkih koncentracionih logora ili raznih ratova u jugoistočnoj Aziji.

Veterani protiv nove generacije

Veze sa Indonezijom nisu potpuno prekinute. Pedesetih i šezdesetih godina novine su veoma precizno pratile događaje u

nezavisnoj Indoneziji. Vesti iz Indonezije često su dospevale na naslovne stranice, pretežno sa negativnom intonacijom, što se najjače odražavalo u desničarskim novinama.¹¹⁾ Mnogi repatrirci i imigranti iz Holandske Indije učestvovali su u diskusijama o Indoneziji, gde su sve do 1957. godine mnogi Holanđani održavali ekonomske interese ili imali rođake i gde je holandska vlada i nadalje sprovodila svoju kulturnu politiku. U Holandiji je postojao veliki broj „indijskih“ organizacija, koje su se, doduše, pre svega bavile same sobom i pokušavale unutar sopstvenih krugova da preduzmu mere podrške ili održe sastanke. Međutim, sama kolonijalna prošlost, njeni kontrolni mehanizmi i njen nasilni kraj, jedva da su bile teme medija. Kolonijalna prošlost nije bila zaboravljena, ali rasprava o njoj ostala je ograničena samo na razne zajednice iz bivših kolonija. Holandsko društvo kao takvo nije lizalo rane, koje su nastale u toku kolonijalne prošlosti, nego se bavilo težnjama modernizacije.

Tek oko 1970. godine kolonijalna prošlost je iznenada ponovo dospela u žižu interesovanja i na novi način prikazana javnosti. To se nije dogodilo iz vedra neba, a različiti društveni krugovi su bili odgovorni za to što su se kolonijalne teme od sada, pa ubuduće, tretirale na drugom nivou i drugačijim sredstvima. Holandsko društvo je u toku poznih šezdesetih godina prošlog veka prolazilo kroz fazu temeljne kulturne promene. Ono je doživelo trend udaljavanja od konsensa u pravcu disensa, koji je bio zajednički većini zapadnih društava i snažno uticalo na njihovu politiku sećanja. Ta faza obeležava kako kraj holandske politike konsensa, tako i slom nacionalističkog, homogenog pamćenja.¹²⁾ Istovremeno sa iznenadnim otvaranjem teme dekolonizacije pred javnošću i njenom kritikom došlo je i do promene poimanja Drugog svetskog rata u Holandiji. Dok je pre toga navodno nacionalno iskustvo za vreme nemačke okupacije bila naglašavana slika kolektivne patnje i kolektivnog otpora, šezdesetih godina umesto toga dospevalo je na to mesto mnogo više diferencirano prikazivanje događaja. Naročita pažnja posvećena je sudbini Jevreja i kolaboraciji ili ravnodušnosti nejevrejskih Holanđana.¹³⁾

Do važnog novog procenjivanja kolonijalne prošlosti dolazilo je naročito u studentskim krugovima i među mladim intelektualcima. Na početku pokreta „treći svet“, na demonstracijama protiv vijetnamskog rata i u toku poslednje runde ratova za dekolonizaciju Afrike, holandska kolonijalna prošlost je dospela na videlo

zbog levih intelektualaca. Jedan od događaja, koji je izazvao buru pažnje i diskusije o holandskim vojnim akcijama za vreme indonežanske borbe za slobodu, bio je televizijski izveštaj o jednom bivšem vojniku. Jop Hueting (*Joop Hueting*) je januara 1969. godine nastupio u jednoj popularnoj informativnoj emisiji i javno optužio Holandane za ratne zločine u vreme indonežanskog rata. To je za sobom povuklo pozicionu borbu između kritičara s jedne strane i ratnih veterana i desničarskih političara s druge strane. Naročito je Savez holandskih ratnih veterana (*Federatie van Nederlandse Oud-Strijders*) oštro reagovao na optužbe Jopa Huetinga i leve štampe. Jedan general nazvao je Huetingov prekor „velikom laži“, drugi su protestovali protiv stigmatiziranja svih vojnih operacija u Indoneziji kao ratnih zločina – a takva optužba nikada i nije izneta.

Bura je bila žestoka, ali kratkotrajna. Vlada je naručila novo istraživanje događaja čiji je rezultat bio *Memorandum o ekscesima*. (*Excessnota*). On je nabrojao dugi niz dokumentovanih slučajeva ekscesivnog nasilja, od kojih su mnogi procesuirani pred vojnim sudovima, međutim, niti je mogao da sačini potpuni pregled holandskih zločina, niti da analizira institucionalnu i istorijsku pozadinu grozota. Cela stvar umrla je blagom smrću: istorija je historizirana i, ako se ne uzmu u obzir neke partije levice, parlament se složio oko jedne blago formulisane osude „ekscesa“.¹⁴⁾

Istina je da se holandska javnost prikazala kao prilično ravnodušna i da su se političari ustručavali da otvore „Pandorinu kutiju“. Posleratna generacija, koja je šezdeseth godina postala odrasla i, makar samo jednim svojim delom, sebe shvatala kao da se nalazi u borbi sa establišmentom, u stavljanju na stub srama zbog kolonijalne prošlosti videla je priliku da optuži stariju generaciju. Međutim, u stvarnosti su povrede ljudskih prava novih indonežanskih moćnika pod predsednikom Suhartom izazivale više emocija od prošlosti, koja je bila završena. Prosto nije postojala nikakva nevinna indonežanska vlada, koja bi još uvek patila zbog ratova za dekolonizaciju, nego jedan bajagi vojni režim, koji je došao na vlast usred masovnih ubistava, a svoje protivnike učutkivao masovnim hapšenjima. Padalo je u oči da je predsednik Suharto 1970. godine posetio Holandiju, da je godinu dana posle toga holandska kraljica sa svojim mužem krenula u zvaničnu posetu na Javu, da je tom prilikom prošlost pomenuta samo uzgred i to pre svega kao ružno sećanje, koje je prevaziđeno sadašnjim dobrim odnosima i toplim prijemom kraljevskog para od strane stanovništva Jave.

Poseta kraljice u Holandiji nije izazvala nikakvu samorefleksiju o sopstvenoj kolonijalnoj prošlosti: viđena je u prvom redu kao novi početak odnosa između Indonezije i Holandije.

Nimalo ne čudi što su Huetinga i memorandum *Excessennota* brzo stavili u stranu. Kolonijalna prošlost se svejedno povremeno pojavljivala i izazivala diskusije.¹⁵⁾ Otprilike istovremeno izbila su u javnost takođe i druga iskustva iz kolonija. 1970. godine je u Den Hagu održan prvi veliki sastanak o sećanju na japansku kapitulaciju, a godinu dana kasnije je poseta japanskog cara Hirohita izazvala uzbunu među onima koji su ranije bili u japanskim logorima. To je bio početak niza javnih demonstracija bivših stanovnika holandske jugoistočne Azije.

Od sedamdesetih do devedesetih godina kolonijalna prošlost bila je predmet nekoliko usijanih debata. One su se vrtele oko tri teme:

- priznavanje žrtava japanske okupacije,
- razočaranja jednog broja ratnih veterana, koji su grmeli protiv svake tvrdnje da je bilo ekscesivnog nasilja ili nezakonitog držanja,
- političke i kulturne samosvesti Moluka i evroazijata, koji su u času indonežanske nezavisnosti došli u Holandiju.¹⁶⁾

Tako su sprovedene misaone aktivnosti protiv javne amnezije u odnosu na iskustvo Holanđana u jugoistočnoj Aziji pod japanskom okupacijom, a za vreme revolucionarne epohe njihovog prijema u Holandiji posle imigracije. Najveću uzbunu izazvali su veterani ratova za dekolonizaciju, koji su jurišali protiv svakog pokušaja da se njihova borba nazove „prljavim ratom“.

Godine 1995., koja je bila ispunjena priredbama posvećenim pomenu na kraj Drugog svetskog rata, a s druge strane bila obeležena veoma spornom posetom holandske kraljice Indoneziji i pitanjem da li bi trebalo da se izvinjava zbog zločina počinjenih za vreme rata za dekolonizaciju, činilo se da će doći do prave pravcate rasprave među istoričarima. Predsednik parlamenta Vim Detman (*Wim Deetman*) zahtevao je početak nacionalne debate o kolonijalnoj prošlosti, ali ako se ne uzme u obzir pregršt članaka, koji su istoričari objavili u vodećim holandskim novinama, nije se postiglo mnogo toga. Prošlost „*Indies*“-a uglavnom je ostala stvar ljudi koji su lično bili upleteni u tu priču i njihovih organizacija. (U originalnom tekstu koristi se pojam „*Indies*“, a podrazumevaju se teritorije jugoistočne Azije koje su bile holandske kolonije, kao što je uobičajeno u literaturi o toj temi. – Prim. prev.) Nekoliko autora

okrivljavalo je holandsko društvo, a naročito holandske historičare, što navodno namerno žele da izbrišu tu bolnu istoriju. Jedan holandski autor govorio je o „zatajivanju“ koje vrše holandski historičari.¹⁷⁾ Taj argument podseća na nemačku debatu o „drugoj krivici“, pri čemu bi prva bila sam zločin, a druga potiskivanje sećanja na njega.¹⁸⁾ Takav prekor je, doduše, samo delimično bio opravdan, jer su u stvari prvi radovi o ratovima za dekolonizaciju već bili objavljeni.¹⁹⁾

Pored kontroverzi u štampi, koje su se ponavljale, decenije posle 1970. godine sagledale su sve veći broj spomenika, koji su obično podignuti na privatnu inicijativu, a koji su ukazivali na sve veću politizaciju „Indies-organizacija“, koje su razvijale sve veću samosvest. Bile su prilično uspešne u tome da svoje poruke dostave vladi, koja je, kako se činilo, senzibilno reagovala na nemir u toj grupi, iako ne i na njihove istorijske prohteve. Ministarstvo zdravlja sačinilo je program zbrinjavanja žrtava rata, razvilo politiku ophođenja sa veteranima i stavilo na raspolaganje sredstva za podizanje jednog spomenika za „Indies“. Taj spomenik, koji je osvećen 1988. godine, pre svega je podignut radi spomena vremena japanske okupacije, ali je postao simbol svih „Indies“-grupa, počevši od veterana ratova za dekolonizaciju, pa sve do holandsko-evroazijske zajednice. Kao takav, taj je spomenik simbol ujedinjenog nastojanja svih Holanđana da na osnovu pitanja „Indies“ postignu nacionalno priznanje sopstvenog iskustva.

Borba za mesto u nacionalnom pamćenju, međutim, nije bilo naročito uspešna. Dok je holandska vlada postepeno prihvatala molbe za priznavanje, u javnom spektru kolonijalna je prošlost i dalje gubila tle. Sedamdesetih godina su se etnografski muzeji počeli distancirati od kolonijalnih korena i svoje su izložbe sve više usmeravale na tematiku trećeg sveta. A dok je spomenika za žrtve japanske okupacije bilo sve više, oni, koji bi Holanđane podsećali na umešanost u mračnije kolonijalne projekte, ostali su nesagrađeni.

Marginalnost i moral

„Nacionalni“ narativ kolonijalne prošlosti tako se nikada nije ni razvio, niti o kolonijalnoj imperiji, kao takvoj, niti o ratu na Pacifiku ili ratu za dekolonizaciju. U toku decenija neposredno posle rata, koje su obeležavali nacionalizovani pomeni, Holandija je

propustila da stvori svoj soptveni prostor za iskustva iz Holandske Indije. Čak i uvođenje jednog simbola za „Indies“, (urna napunjena indonežanskom zemljom), i nacionalni ratni spomenik u Amsterdamu 1950. godine – na kraju rata za dekolonizaciju – malo su doprineli tome da se pažnja skrene na prekomorska, holandska iskustva. Naprotiv: simbolizovalo je da holandska ratna iskustava za vreme nemačke okupacije imaju prednost. Prošlost Indonezije je sasvim doslovno zatvorena u jedan nacionalni monument sa ciljem da se naglasi homogenost holandske nacije.²⁰⁾ Mnogo godina, niti su gubitak kolonijalnog carstva, niti bilo koji događaj iz kolonijalne prošlosti, bili povod za sećanje.

Uprkos brojnosti organizacija, sve većeg vođenja računa od strane medija i širenja ličnih priča, počevši od poznih šezdesetih godina, kolonijalna prošlost u postkolonijalnoj Holandiji ostaje ograničena na ekstremno marginalizovane, odnosno, bolje je reći, samo na pojedinačne grupe. Dok su sudbina i iskustva holandskih Jevreja naišla na veliku pažnju, pa su čak nasilno inkorporirana u „nacionalno“ iskustvo, uspomenama „Indies“-zajednica nije uspeo da se uobliče u čvrstu formu i nije im uspeo da zauzmu centralno mesto u holandskoj svesti. Iako se redovno rasplamsavaju diskusije o kolonijalnoj prošlosti, osnovno držanje onih Holanđana, koji nisu lično ili profesionalno pogođeni, ipak je indiferentnost. Decembra 1999. godine, na 50. godišnjicu odobravanja indonežanske nezavisnosti, holandski mediji su gotovo potpuno ćutali o toj temi. Čak i na dan kada se zapisuju ovi redovi, 15. avgusta 2000. godine, na dan zvaničnog holandskog sećanja na japansku kapitulaciju na Dalekom Istoku 1945. godine, jedva da ima izveštaja o priredbama u spomen tog događaja, ako se ne uzme u obzir kratak izveštaj na radiju u rano jutro i jednočasovni televizijski prenos ceremonije pomena u pozno popodne, kao i nekoliko kratkih izveštaja u novinama.

Naravno da ta epizoda međunarodne sramote – holandska vlada je za vreme ratnih zbivanja bila suočena sa snažnom opozicijom sve do izolacije od strane SAFA i UN – poraz i gubitak nisu istorija vredna pamćenja. I više od toga, još bi dva razloga mogla da objasne zašto kolonijalna prošlost, a pogotovu momenti nasilja, teško da su mogli da prevaziđu okruženje onih koji su neposredno bili umešani: marginalnost kolonijalnog iskustva, kao i imanentne protivrečnosti kolonijalnog postupanja.

Marginalnost kolonijalne teme može da se sledi unatrag sve do kolonijalnog vremena. „*East Indies*“ su u svesti većine holandskog naroda bile sve drugo, samo ne važne. Uprkos sve imperijalne retorike i sveg popularnog egzotizma, Holandska Indija je za većinu Holanđana bila neka daleka avantura, u najboljem slučaju mesto za brzo sticanje profita. Kolonijalna politika bila je stvar činovnika ministarstava i uprava na licu mesta, pa je čak i u holandskom parlamentu nailazila samo na ravnodušnost. Brzo prilagođavanje holandskog društva na gubitak Indonezije pokazuje malu ukorenjenost „imperije“ u holandskoj nacionalnoj svesti. Naravno da su ratovi za dekolonizaciju bitno uticali na holandsku politiku i holandsku državnu blagajnu, ali upravo time su se više javljale kao politički problemi matice zemlje, nego kao pretnja holandskom statusu u svetu, da i ne govorimo o nekakvoj „*crise de conscience*“. To se ogleda i u ispitivanjima javnog mnjenja, koja su sprovedena u poznim četrdesetim i pedesetim godinama. Za vreme ratova za dekolonizaciju „indonežanski problem“ bio je na drugom mestu na listi prioriteta holandskih građana iza stambenog problema.²¹⁾ Ali da li to znači da je holandsko stanovništvo bilo duboko pogođeno zbog gubitka Indonezije? Ili je to bio samo jedan interni problem – parlament i vlada su po toj tački bili u velikom sukobu – koji je morao da se reši?

Iako su mnogi tvrdili da Holandija pati zbog traume dekolonizacije ili potiskivanja svoje bolne, kolonijalne prošlosti, ta je faza prevaziđena relativno brzo. Holandski političari su svakako pokazivali upadljivo nerealističku procenu u toku pregovora sa Indonezijom i naročito u toku konflikta oko dela arhipelaga, koji je zasada ostao pod holandskom upravom – Holandskom novom Gvinejom – pa su tvrdoglavo pokušavali da to ostrvo ne predaju Indoneziji. Ali s one strane partijske politike i međunarodnih odnosa, čini se da ta tema nije zaista dodirnula holandski ego. Holanđani su tada postali svesni da je njima i bez kolonijalne imperije bilo isto tako dobro i bili su opsednuti misijom da razviju treći svet.

Druga karakteristika holandskog sećanja na kolonijalizam, koja otežava njegovu transformaciju u nacionalni narativ, je nedostatak jedinstvenog moralnog merila pomoću koga bi mogli da se procene iskustva i događaji. Kolonijalna prošlost bila je i jeste izvor veoma raspolučenih osećanja: nostalgije i gubitka, šikaniiranja i krivice. Međusobno suprotstavljeni tokovi interpretacije sprečili su razvijanje jasnog i prenosivog pogleda na kolonijanu

prošlost. U upoređenju sa tim su narativi nemačke okupacije Holandije „na prijatan način“ jednostavni. Čak i kada primamo k znanju promenu koja vodi od herojskog nacionalnog otpora do svesti da je postojalo i holandsko saučesništvo, odnosno, ravnodušnost u odnosu na transportovanje i ubijanje Jevreja, nije se promenila osnovna šema o tome šta je „dobro“, a šta „zlo“. Nasuprot tome, kolonijalna prošlost dozvoljava mnogo veću ambivalentnost. U zbunjujućem redosledu kolonijalne vlasti, japanske okupacije i rata za dekolonizaciju nemoguće je da se nedvosmisleno utvrde kategorije kao što su „dobro“ i „zlo“.

Interpretacija holandske kolonijalne vlasti kao pravedne stoji u suprotnosti sa epizodama kolonijalnog nasilja i zločina. Napad i potlačivanje od strane Japanaca su osim toga kolonijalne krivice pretvorili u žrtve. Optuživali su se Japanci da su oni probudili indonežanski pokret nezavisnosti koji je sprečio Holanđane da ispune svoju kolonijalnu misiju.

Još važnija od suprotstavljenih linija kolonijalnog iskustva bila je činjenica da je kolonijalizam, kao takav, sve do sedamdesetih godina bio prognan u prošlost, a njegovo nasleđe bilo je ograničeno na grupu svedoka onog vremena. Aktivnosti posleratne generacije su omogućile opsežnu promenu pogleda na kolonijalnu prošlost: od sedamdesetih godina su istorijske knjige postale kritičnije u odnosu na tu prošlost.²²⁾ Istovremeno su, međutim, završene diskusije, odnosno, ograničene su na one koji raspolažu ličnim kolonijalnim iskustvima. U to vreme – poznih šezdesetih i ranih sedamdesetih godina – politika sećanja se postepeno promenila od jedinstvenog, nacionalnog pogleda do višeslojnog tumačenja prošlosti. Dok je za deo holandskog društva, koji je rastao, kolonijalna prošlost postala predanje, veterani i useljenici iz „Indies“ su nastavili da se bore za sopstveni kutak unutar holandskog pamćenja.

Fragmentiranje sećanja se u poslednje vreme jasno pokazuje u različitim inicijativama za memorijalne centre. Pedeset godina posle holandskog priznanja indonežanske nezavisnosti će zajednice „Indies“ imati svoj sopstveni centar za sećanje. Istovremeno će 25 godina posle nezavisnosti Surinama u Amsterdamu biti podignut spomenik sećanja na istoriju robovlasništva – još jedne istorije kolonijalnog vršenja nasilja, koje u holandskoj svesti uopšte nije bilo prisutno. Ta dva mesta sećanja se podižu na osnovu usamljene inicijative indonežanskih i afričko-surinamskih zajednica u

Holandiji. Pošto im nije uspeo da svoju prošlost integrišu u nacionalni kanon sećanja, pogođeni će u najmanju ruku dobiti svoje sopstvene spomenike. Javno sećanje na kolonijalnu prošlost definitivno je denacionalizovano i postalo tema za manjine. „Indies“-centar služice pre svega interesima holandsko-evroazijske zajednice, dok spomenik robovlasništvu postoji zbog afričko-surinamskih useljenika. Istovremeno će se jedan spomenik u Amsterdamu iz tridesetih godina, koji je postavljen za kolonijalnog „superborca“ i guvernera, generala Van Heutsz-a, a koji je proteklih decenija više puta bio oblepljen i skrnavljen, svesti na anonimni i bezazleni spomenik „Holandske Indije“.

Potlačivanje i postkolonijalni svet

Optužbe da se kolonijalna prošlost namerno prećutkuje, koje se čuju uvek nanovo, ne mogu da se objasne time što je kolonijalna prošlost koja je navodno bila esencijalna za holandsku naciju, pala u zaborav ili ostala ograničena na one osobe koje su lično bile upletene u tu priču. Slepa mrlja Holandana u mnogome prevazilazi ratove za dekolonijalizaciju. Ona pokriva celokupno prisustvo Holandije u njenim kolonijama i time prirodno uključuje saznanje da su institucionalizovano nasilje i potlačivanje bili sastavni deo kolonijalne vladavine.

Memorijalne priredbe su u iskušenju da zapostave odgovornost holandskih kolonizatora i vojske, što je shvatljivo. Međutim, ako političari i vojska imaju razloga da čute o toj epizodi, time se pokazuje da oni nisu u stanju da diktiraju ili vode javna shvatanja prošlosti. Pitanje ovde glasi: Ko stvara „sećanje“? Kako se ostvaruju zajedničke slike o onome što je prošlo? U normalnom slučaju ni vlade, ni mediji – a da o istoričarima i ne govorimo – nemaju dovoljnu snagu da stvore homogenu sliku prošlosti. Svako društvo principijelno podseća na ono, čega hoće da se seća ili na što je prinuđeno da se seća. Izraženo na drugačiji način: usaglašene slike moraju da budu ukorenjene s jedne strane na zajedničkim iskustvima ili zajedničkoj potrebi da se prošlost prikaže na određeni način; ili su, s druge strane, proizvod međunarodnih trendova i prinuda.

Istorija kolonizacije, okupacije i dekolonizacije pre svega ostaju priče svedoka. Od 1970. godine objavljeno je mnoštvo memoara, dnevnika i romana probuđenih generacijski i psihološki uslov-

ljenom težnjom da se svedoči i podržavani rastućim priznanjem ličnih svedočanstva. U ličnim sećanjima osećanje žrtve mnogo više stoji u prvom planu, nego svako osećanje odgovornosti ili krivice. Čak i veterani iz ratova za dekolonijalizaciju sebe često predstavljaju kao žrtve: oni su se borili u jednom teškom i delikatnom ratu, a posle od holandskog naroda bili dočekani hladno ili čak optuživani da su počinili zločine. Osim toga su mnoge lične priče Holandana iz „Indies“ određene useljavanjem u Holandiju. Progon i repatrijacija iz kolonija stvorili su osećanje gubitka naročito kod onih, koji su tamo proveli svoje rano detinjstvo. Većini memoara, naime, nedostaje jasna, opipljiva geografija ili je štaviše njihova geografija postala imaginativna. Posledica toga bila je da je većina bivših Holandana iz inostranstva radije videla kolonije kao izgubljeni raj, umesto da se sećaju surovije stvarnosti kolonijalne vlasti, koja za većinu Holandana u inostranstvu inače nije bila vidljiva. Kao što je E. M. Bekman (*Beekman*) nedavno izneo u svom istraživanju literarnog kanona „Indies“, posleratna literatura „Indies“ na kolonijalnu Indoneziju gleda unazad kao na neku vrstu Atlantide koja je propala zbog strašnih iskustava pod japanskom okupacijom i u toku revolucije.²³⁾ Opšta intonacija tih radova je nostalgija i gubitak.

Isto tako važan je nedostatak međunarodnog pritiska. Iako se gotovo cela globalna zajednica odrekla kolonijalne vlasti, moglo bi da se utvrdi da kolonijalne vlasti nikada nisu optuživane pred sudom. Holandani se gotovo nikada ne sučeljavaju sa žrtvama kolonijalnog nasilja. Holandski izveštaji o kolonijalizmu i turbulentnim godinama japanske okupacije i dekolonizacije iznenađujuće snažno su okrenuti prema unutra, a isto tako i većina filmskih portreta onog vremena.²⁴⁾ Tek je u novije vreme jednoj mlađoj generaciji filmskih stvaralaca uspelo da Indonežanima „podari lice“.²⁵⁾ U naučnim radovima o ratu i dekolonizaciji se takođe nalazi malo interesovanja za indonžanska iskustva i perspektive.

Iako smo u principu saglasni da dekolonizacija velikih delova sveta u toku tri decenije između četrdesetih i sedamdesetih godina predstavlja odlučujući razvoj svetske istorije, bivši kolonijalni gospodari samo su malo patili zbog gubitka svojih područja. Održavanje jedne formalne „imperije“ – koja na svom vrhuncu nije opstala ni jedno jedino stoleće, a u mnogo slučajeva još i mnogo manje – pokazalo se nepotrebnim i skupim.²⁶⁾ Ekonomski i politički interesi isto tako su mogli da se postignu i bez kolonija.

Proces dekolonizacije jedva da je, doveo do neke promene mišljenja u nacijama kolonizatora. U različitom pogledu su stavovi zapadne arogancije i diskursi o egzotizmu nastavili da žive i posle formalne dekolonizacije. Geografska podela globalne neravnopravnosti ostala je otprilike ista kao u kolonijalno vreme. Ovde se dotičemo veoma kompleksne teme, koja na ovom mestu ne može da bude tretirana opširno, ali u velikoj meri je relevantna u odnosu na pitanje kako se ko seća kolonijalne prošlosti, stanja postkolonijalnih mentaliteta. Kod većine ranijih kolonijalnih sila situacija je u principu ista. Tako je, na primer, činjenica da su nemačke armije u toku prvih decenija 20. veka zbrisale tri četvrtine naroda Herero u Nemačkoj Jugozapadnoj Africi, a da to nije predmet bilo kakvog sećanja. Taj mračni deo istorije možda je prevaziđen mnogo većim zločinima počinjenim nad milionima Jevreja, ali mogao bi da bude deo jednog opšteg fenomena: bivši gospodari kolonija imaju samo malo razloga ili potrebe da razmišljaju o svojoj kolonijalnoj prošlosti. Francuska je doživela sličnu amneziju. Indokini je samo veoma oskudno poklonjena pažnja, a čak i dekolonizacija, (ili kolonizacija) Alžira jedva da se diskutuje van zajednice bivših kolonista i useljenika, a kamoli da se toga iko seća.²⁷⁾

U upoređenju sa susednim zemljama debata o kolonijama u Holandiji je – uprkos sveg uzdržavanja – zauzimala znatno više javnog prostora. Slučajevi kao Žorža Budarel (*Georges Boudarels*) su u Francuskoj zapravo izuzetak, dok je u holandskim medijima često bivalo žestokih debata o kolonijalnim zločinima i saučesništvu. (*Georges Boudarel*, 1926-2003, francuski filozof i istoričar, kao komunista se borio na strani vijetnamskog pokreta otpora Vietmin u funkciji politkomesara protiv francuskih kolonijalnih vlasti, posle povratka u Francusku optuživan je da je na saslušavanjima mučio pripadnike francuske vojske, ali je amnestiran. – Prim. prev.). Očigledni razlog je relativno veliki broj bivših kolonista među stanovništvom. U Holandiji je proporcija između bivših kolonista i celokupnog stanovništva bio bitno veća, nego u Francuskoj ili Engleskoj. Uprkos tome je razlika između Holandije i drugih bivših kolonijalnih sila više brojčana, a ne suštinska. U društvima zemalja matica je osvrtanje na kolonijalnu prošlost postalo tema manjina ili preostalo sećanje jedne manjine, ili kao etnička tema.

Rezime

Kolonijalna prošlost u Holandiji, baš kao i u drugim bivšim kolonijama, ima čudan naknadni život. Iznenada zaokreće diskusije o kolonijalizmu, pa se opet ugase. To je kao kod stroboskopske lampe koja plamsa, ali ne svetli. Iako su interesne grupe uspešno uspevale da mobilišu politiku i štampu i u tom pogledu postizale rezultate dostojne pažnje, iznosile svoje zahteve vladama, nekakva zaista „nacionalna“ javnost nikada nije uvažavala kolonijalnu prošlost. Nepostojanje široke diskusije o kolonijalnoj prošlosti ne dokazuje toliko traumatiziranje, koliko ravnodušnost, kao i žestoke reakcije onih koji su pogođeni. Brojne debate u toku poslednje tri decenije mogu se objasniti pre svega sve kritičnijim držanjem inteligencije – u koju spadaju novinari i autori školskih udžbenika – uz istovremeno otuđenje opšte javnosti od teme kolonijalne prošlosti. Protiv takvih neprilika veterani kolonija vode trajnu borbu da bi bili priznati. To objašnjava žestinu debate i govori u prilog tome da se čini da je to „nacionalna“ stvar. Istovremeno druge zajednice bivših kolonista izgrađuju svoje sopstvene kutke sećanja i nostalgije. U oba slučaja sećanja ostaju stvar pojedinih grupa.

To ne treba da znači da je kolonijalna prošlost potpuno odsutna. Ona, na primer, za širu javnost ostaje privlačno mesto za maštanje. Ona je simbol za oštroumlje i svetsku širinu holandske nacije. Ali više od tog prilično površnog i snažnog na kliše oslobođenog romantizovanja i borbe povratnika i imigranata iz „East-Indies“, kolonijalna prošlost i još i više njihove postmigratorske epifanije nisu mogle da postanu neraskidivi deo holandske svesti i holandske mašte.

Ako se izuzme poluprisutnost kolonijalne predstave, sećanje Holanđana na kolonijalnu prošlost nikada nije bilo nužno, zbog toga što su dve nacije, bivši kolonijalni gospodari i bivši kolonizirani ljudi, krenuli svojim sopstvenim različitim putevima. Nije došlo do konfrontacije u vezi sa temama prošlosti: niko Holandiji nije ispostavio račun. Neophodnost i sposobnost nacije za sopstveno istraživanje pokazali su se kao ograničeni, kako u Indoneziji, tako i u Holandiji.

Moglo bi da bude nabrojano više razloga zašto kolonijalno nasilje ili kolonijalna prošlost, uopšteno viđeno, nisu „nacionalna stvar“, koja se interpretira, na koju se seća ili o kojoj se diskutuje,

(u najmanju ruku ne izvan granica onih koji su lično bili umešani u tu istoriju, odnosno, njihovih predstavnika):

-Kolonijalna imperija je u nacionalnoj psihi zauzimala uži prostor nego što bi se dalo očekivati na osnovu imperijalne retorike.

-Zbog unutrašnje protivurečnosti i marginalnosti, društvima u zemljama maticama ne polazi od ruke da promisle o finoćama kolonijalnih prošlosti, a da se kolonijalni iskustvo ne zgušnjava u nekakav nacionalni narativ.

-Dok je društvo najkasnije od šezdesetih godina bilo spremno da osudi kolonijalnu vlast, nestajanje potrebe nekakve nacionalne interpretacije je, s jedne strane, sprečilo da kolonijalno nasleđe zaista postane nacionalno nasleđe. S druge strane, to je omogućilo raznoraznim zajednicama da steknu priznanje, da ih vlada legitimise i finansijski podrži. Međutim, u svojim razmerama to ostaje parohijalno.

-I u postkolonijalnom svetu još uvek prednjače sredstva zapadne nadmoćnosti. Kolonijalna prošlost je, doduše, opšte uzev opozvana, međutim, nastavlja da postoji u drugim oblastima dominantnosti, ili u najmanju ruku preživljava u obliku nadmoćne privrede i u nadmoćnom sistemu vrednosti.

Primedbe

- 1) Manji delovi ovog članka već su objavljeni u „Victimhood, loss and guilt: the colonial past in the Netherlands“ u Robert Dorsman i drugi, (priređivači), „Truth and reconciliati ob in South Africa and the Netherlands. Studie en Informatiecentrum Mensenrechten Special 23“, (1999), str. 53-60.
- 2) Herman Langveld, „Dit leven van krachtig handelen. Hendricus Colijn, 1869-1944“, Amsterdam, 1998.
- 3) Peter Romijn, „Myth and understanding: recent controversy about Dutch historiography on the Netherlands-Indonesian conflict“, u Robert S. Kirsner, (priređivač), „The Low Contries an beyond. Publication of the American Asotiation of the Netherlandic Studies 5“, (1993), str. 219-229, a naročito str. 223.
- 4) Citat iz: Mariska Heijmans-van Bruggen i Remco Raben, „Sources of truth Dutch diaries from Japanese interment camps“. U: Remco Raben, (priređivač), „Representing the Japanese occupation of the Indonesia. Personal testimonies and public images in Indonesia, Japan and Netherlands“, Cvole, 1999, str. 162-167, naročito 172.
- 5) Najnoviji pregled o dekolonizaciji Holandske Indije daje. H. W. Van den Doel, „Afscheid van Indie. De val van het Nederlandse imperium in Asie“, Amsterdam, 2000.

- 6) Ted Schouten, „Dwaalsporen. Oorlogsmisdaden in Nederlands Indie 1945-1949“, Cutpen, 1995, str. 174.
- 7) P. M. H. Groen, „Marsroutes en dwaalsporen. Het Nederlands militair-strategisch beleid in Indonesie 1945-1950“, 's-Gravenhage, 1991, str. 261.
- 8) Uz „Report-Enthoven“ i „Comission Rij/Stam“ vidi Willem Ijzeereef, „De Zuid-Celebes affaire“, Diren, ²1984, str. 146-153.
- 9) Kratko sažeto u: Alfred E. Pijpers, „Dekolonisatie, compensatie e der normalisering van de Nederlands buitenlandse politiek“ u: N. C. F. Van Sas, (priredivač) „De kracht van Nederland. Internationale positie en buitenlands beleid“, Harlem, 1991, str. 204-218. Upoređi takode i sa Maarten Kuitenbrouwer, „The never-ending debt of honour. Th Dutsch in the post-colonial world“ u: „ItinerRIO. European JournL OF Overseas History 20, 2, (1996), str. 20-42.
- 10) Vidi na pr. Pieter Lagrou, „The legacy of Nazi occupation. Patriotic memory and national recovery“ u „Western Europe 1945-1965“, Kembridž, 2000.
- 11) Hans Meijer, „Images of Indonesia in the Dutch press 1950-1962. Characteristics of an imperial hangover“ u „Itinerario, European Journal of Overseas History 17, 2“, 1993, str. 53-73.
- 12) John. R. Gillis, „Memory and identity: the history of a relationship“ u, isti, (priredivač), „Commemorations. The politics of national identity“, Prinston, 1994, str. 3-24.
- 13) Vidi na pr. Henry Rousso, „The Vichy syndrome. History and memory in France since 1944“, Kembridž Mass./London 1997, (francusko izdanje 1987), str. 99; u vezi promjenjivih holandskih gledišta u odnosu na progon Jevreja vidi: Ido de Haan, „Na de ondergang. De herinnering aan de Jodenvervolging in Nederland 1945-1995“, Den Hag, 1997, str. 132.
- 14) „De excessennota. Nota betreffende het archiefonderzoek naar de gegevens omtrent excessen in Indonesie begaan door Nederlandse militairen in de periode 1945-1950“. Jan Bank intr, reprint Den Hag, 1995.
- 15) Mnogo je pisano o postkolonijalnim raspravama. Dobre preglede nude: Elsbeth Locher-Scholten, „After the ‚distant war‘. Dutch public memory of the Second World War in Asia“ u Raben, „vidi primedbu 4), dtr 55-70 Joop de Jong, „Een inktzwarte bladzijde“ u „De feschiedenis. Nederland en die Indonesische kwestie 1945-195=“ u „Oorlogsdocumentatie 40-45. Achtsje jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumettaie“, (1997), str. 64-105.
- 16) O indoevropskoj (evroazijskoj) zajednici u Holandiji vidi kod: Wim Wilems, Remco Raben i drugi, „Uit Indie geboren. Vier eeuwen familiengeschiedenis“, Cvole, 1997; o Molucima Fridus Steiljen, „RMS van ideaal tot symbool. Moluks nationalisme in Nederland, 1951-1994“, Amsterdam, 1996.

- 17) Rudy Kousbroek, „De diachronie van de doofpot. Historici en hun angstvallige neutraliteit tegenover Nederlands-Indie“ u „NRC Handelsblad“, 29.4.1994; vidi takođe i intervju sa Kosubroek u Remco Neijet, „Ostindisch doof. Het Nederlandse debat over de dekolonisatie van Indonesie“, Amsterdam, 1995, str. 191-203.
- 18) Manfred Kittel, „Die Legende von der 'Zweiten Schuld'. Vergangenheitsbewältigung in der Ära Adenauer“, „Legenda o 'drugoj krivici' Savlađivanje prošlosti u vreme Adenauera“ Berlin, 1993.
- 19) Osnovni prilog o grozotama za vreme rata za dekolonizaciju objavljen je 1969. godine ubrzo pošto je tema izbila na javnost: J. A. A van Doorn i W. J. Hendrix, „Ootsporing van geweld. Over het Nederland/Indisch/Indonesisch conflict“, Rotterdam, 1970.
- 20) U vezi sa urnom „Indies“ i drugim aktivnostima sa kojima se podseća na pacifički rat i dekolonizaciju, vidi: Elsbeth Locher-Scholten, „De strijd om de Indische urn. De Nederlandse herinnering aan de Tweede Wereldoorlog in Azië“ u Wim Willems i Jaap de Moor, (priređivači) „Heit einde van Indie. Indische Nederlanders tijdens de Japanse bezetting en de dekolonisatie“, Den Hag, 1995., str. 267-278; u, isti, „Van Indonesische urn tot Indisch monument: vijftig jaar Nederlandse herinnering aan de Tweede Wereldoorlog in Azië“, u „Bidragen en mededelingen betreffende der geschiedenis der Nederlanden 114m 2“, (1999), str. 192-222.
- 21) „Nederlands Instituut voor de Publieke Opinie (NIPO)“, izveštaj br. 222, (24.7.1948).
- 22) Tom van der Geutgen, „Het einde van Indie in schoolboeken“ u „Moesson 40, 3“, (oktobar 1995), str. 11-14; isti „Moesson 40, 4 (novembar 1995) str. 15.
- 23) Vidi E. M. Beekman, „Troubled pleasures. Dutch colonial literature from the East Indies, 1600-1950, Oksford i drugde, 1996.
- 24) Ima i izuzetaka, kao na primer igrani film „Oeroeg“, (1993) i dokumentarni film „Tabee toean“, „Dovidenja, master“) (1995). Zanimljivo je da se holandski neprijatelj u indonežanskim javnim prikazima pojavljuje samo sasvim na rubu. Vidi na pr. Benedict R. O. G. Anderson, „Cartoons and monuments the evolution of political communication under the New Order“, u Karl D. Jackson i Lucian W. Pye. (priređivači) „Political power and communications in Indonesia“, Los Angeles/London 1978., str 282-321.
- 25) Frank van Vree, „Our tortured bride“, „The Japanese occupation of the Dutch East Indies“ u „Dutch films and documentaries“, u Raben, (vidi i primedbu 4), str. 202-217.
- 26) Vidi na pr. David Lanes, „Wohlstand und Armut der Nationen. Warum die einen reich und die anderen arm sind“, („Imućnost i siromaštvo nacija. Zašto su jedni bogati, a drugi siromašni“) Berlin ²1999.

- 27) Antoine Prost, „The Algerian War in French collective memory“, u: Jay Winter i Emmanuel Sivan, (priređivači), „War and remembrance in the twentieth century“, Kembriđ, 1999, str. 161-176, objašnjava odsustvo teme „Alžir“ u Francuskoj time što ističe nelegitimnost rata. Za širu interpretaciju vidi takođe i tekstove u: Jean-Pierre Rioux, (priređivač), „La guerre d'Algerie et les Francais“, Pariz, 1990.